

מה שאין בו ומה שיש בו...

קובץ מאמרים על תולדות היישוב היהודי בתקופת המנדט

משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, ה: תקופת המנדט הבריטי: חלק שלישי, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, תשס"ח, יח + עמ' 743

הספר שלפנינו הוא כרך בסדרה על תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה. סדרה זו יוצאת לאור על ידי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, והמחקרים הכלולים בה הם מפרי עטם של בכירי ההיסטוריונים בארץ. הכרך הראשון בסדרה זו, שעוסק בתקופה העות'מאנית, פורסם כבר בשנת תש"ן, ומאז הקוראים זוכים מדי כמה שנים לכרך נוסף. עד היום יצאו לאור שני כרכים על התקופה העות'מאנית (תש"ן, תשס"ג), שלושה כרכים על שנות המנדט (תשנ"ד, תשנ"ה, תשס"ח), כרך אחד (בינתיים) שמסכם את חיי התרבות של היישוב (תשנ"ט) וכרך אחד על העשור הראשון לקיומה של המדינה (תשס"ט). מפעל רב חשיבות זה ניזום לפני יותר משלושה עשורים בידי שר החינוך דאז יגאל אלון, והוא נועד להעמיד לרשות הציבור ספרים המסכמים את תולדות היישוב היהודי בארץ מאז ראשית תקופת התחייה (1882). האם העריכו יוזמי הסדרה שכתבתה ופרסומה יימשכו זמן רב כל כך?

לצד הספרים הרבים, ובהם קבצים, על היבטים מגוונים ביותר של ההיסטוריה היישובית ההולכים ורואים אור בקצב גדל והולך, יש ברכה

רבה בסדרת ספרים שיוצאת מתחת ידו של עורך ראשי אחד, חוקר מובהק ובר סמכא, משה ליסק. בכל ספר קובצו מספר מאמרים, שכל אחד מהם נכתב בידי המומחה בתחום (כמה מהם נדפסו גם כספרים בפני עצמם). מטרתה המוצהרת של מערכת הסדרה הייתה לפרוש את 'היריעה של תולדות היישוב היהודי כהתהוות הקהילה היהודית הלאומית בארץ ישראל'.¹ במילים אחרות, מוקד הספרים הוא היישוב היהודי בארץ. מתווי התכנית ביקשו מן המחברים להציג 'מצע עובדתי מלא ככל האפשר ורק לאחר מכן להגיע להצגה אנליטית של התקופה'.²

כל הספרים שיצאו לאור עד עתה מקיימים את מטרות העל של המערכת על מעלותיהן ועל מגרעותיהן. ואולם כתיבת היסטוריה, כמו כל תחום אחר, מתחדשת ללא הרף, ועל כן חבל שכבר עם פרסומם הכרכים עבי הכרס אינם בבחינת המילה האחרונה במחקר.

העורך ליסק העיד כי יש לראות את שלושת הכרכים שיוחדו לתקופת המנדט 'כמכלול אחד' (עמ' 6). שני הראשונים מהם עוסקים בשנות המעבר שאחרי מלחמת העולם הראשונה, בהיסטוריה המדינית של התקופה, בהתארגנות היישוב, בגלי העלייה ובמערכת הפוליטית של היישוב. הכרך שלפנינו עוסק במגוון נושאים חברתיים והתיישבותיים. משלושת הקבצים שעוסקים בתולדות המנדט הבריטי נעדרים באופן כמעט מוחלט מספר תחומים ונושאים רלוונטיים, שחלקם נדונו בשני הכרכים שיוחדו לשלהי התקופה העות'מאנית. בכרכי התקופה העות'מאנית נדון בפירוט הרקע הפוליטי של התקופה – האימפריה העות'מאנית, הבעיה

1 'קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, א: התקופה העות'מאנית: חלק א, ירושלים תש"ן, עמ' כא.

2 שם, עמ' כב.

לשימת לב רבה להכרה בכוח השפעתו, לייחוד שכזה זכה החינוך הלאומי היהודי בתקופת הבית הלאומי' (עמ' 1). ואמנם ההכרה בחשיבות החינוך לעיצוב החברה היהודית החדשה בארץ-ישראל היא מוסכמה שאינה צריכה ראייה, ובצדק זכה המורה העברי לכינוי 'נביא בשליחות המהפכה' (עמ' 148).

שאלת היווצרות הזרמים בחינוך העברי בארץ: הזרם הכללי, זרם העובדים ורשת 'המזרחי', משמעותית להבנת טיבה של המערכת. לכאורה היו לשלושת הזרמים דפוסים משותפים חשובים, ועם זאת כל זרם ייצג תפיסה חינוכית שונה. לטענת המחברים ההבדלים בין הזרמים נבעו בראש ובראשונה לא מתוכני הלימוד, אלא מהפרשנות שניתנה לדברים. הם הביאו את דבריו של ד"ר יוסף לוריא, מנהל המחלקה לחינוך של ההנהלה הציונית דאז, שהסביר כי ההבדל בין הזרם הכללי לזרם הדתי הוא 'היחס לדרישות המעשיות של הדת' (עמ' 65). ואילו לדברי המחברים ההבדל בין הזרם הכללי לזרם העובדים נעוץ היה ב'רוחם של הלימודים' (עמ' 74). בהתאם למסקנות אלה המחברים שמו את הדגש על תיאור וניתוח של ההיבטים הפוליטיים והמשרדיים של מערכת החינוך ועסקו פחות בתכנים ובאידאולוגיות שהובילו אותם. עם זאת הם נתנו דעתם לשאלת יחסה של מערכת החינוך למסורת היהודית והביאו את מסקנתו של החוקר מארק רוזנשטיין כי חל פחות בזיקה היהודית של הנוער העירוני הארץ-ישראלי, וכי 'הזיקה החילונית למסורת נתגלתה בעייתית וחסרה'. הם הוסיפו את ההסבר המעניין כי הנחלת תוכני המסורת היהודית על ידי מי שמרדו בה, התגלתה כדרך לקויה.

במבט-על סקרו רשף ודרור את המאפיינים המרכזיים של החינוך העברי: 'שאיפתה המסורתית של החברה היהודית להקנות חינוך עממי לכול';

המזרחית ואף יחסם של הערבים לציונות – ואילו בספרים על תקופת המנדט אין דיון בנושאי רקע כאלה. זאת ועוד, בספרי התקופה העות'מאנית יש דיון נרחב ב'יישוב הישן' ואף בעדה הספרדית וביהודים יוצאי ארצות האסלאם, אך נושאים אלה ואחרים הייחודיים לשנות המנדט, כגון היישוב היהודי בארץ אל מול השואה, נעדרים כליל מהספרים שעוסקים בתקופה זו, וההיעדר מדבר בעד עצמו.

הספר המונח לפנינו כולל מספר תחומים: החינוך על כל ענפיו (שמעון רשף ז"ל ויובל דרור), התהוות המפה היישובית (שלום רייכמן ז"ל), הציונות ויצירת הרכוש הקרקעי (יוסי כ"ץ), ההתיישבות העובדת (הנרי ניר), ההתפתחות הכלכלית (נדב הלוי) והתפתחות הכוח הצבאי (יואב גלבר). ראוי לציין כי הפרק המעניין של רייכמן ז"ל על אודות 'התהוות מפת היישוב בימי המנדט' נכתב לפני זמן רב, ובהערת המערכת למאמר לא צוין אם הוא עודכן מאז ונבצר מהקורא לדעת זאת. שלושה מהמאמרים בכרך זה הם רחבי היקף במיוחד – למעלה מ-120 עמודים כל מאמר. בספר שלפנינו, כמו ברוב הספרות ההיסטורית שנכתבה בעשורים הראשונים של המדינה, הושם דגש רב על המגזר הכפרי, ואילו ההתיישבות העירונית והמגזר האזרחי זכו לתשומת לב פחותה ביחס. לדוגמה המחקר המגוון על תל-אביב שיצא לאור בעשור האחרון, והעוסק בחשיבותה החברתית והתרבותית, לא בא לידי ביטוי בספר.

את דבריי הבאים אייחד להערות על כמה מהעניינים בספר ששבו את לבי במיוחד. המאמר הארוך ביותר בספר עב הכרס הוא מאמרם של רשף ודרור על החינוך העברי בימי הבית הלאומי (עמ' 7-172). בדברי ההקדמה מסביר ליסק כי בחר לפתוח את הקובץ במאמר זה מאחר 'שמעטים הפרקים בתולדותיה של אומה שבהם זוכה החינוך

תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה

תקופת המנדט הבריטי חלק שלישי

הייחודית של חיפה בשל התמיכה המיוחדת מצד השלטונות הבריטיים.

רייכמן הציג בהרחבה ארבע תכניות התיישבות כוללניות משלהי התקופה העות'מאנית ומראשית התקופה המנדטורית וניתח את היבטיהן הגאוגרפיים, הדמוגרפיים והמשקיים. מעניינת במיוחד מסקנתו כי 'בכל תוכניות האב ארוכות הטווח להתיישבות לא נידונה השאלה אם תנאי הארץ באותה עת בשלו לקליטת התיישבות המונית, או שמא צריכים להתמלא תנאים מוקדמים קודם שאפשר יהיה לקלוט בארץ מאות אלפי עולים' (עמ' 193). מתברר אפוא כי המנהיגים

חשיבות מערכת החינוך היסודי כמערכת המשמעותית ביותר והמקיפה ביותר, שלעומתה גני הילדים והחינוך התיכוני היו בתקופה המדוברת נחלת ציבור קטן בלבד; מחסור קשה במורים מוסמכים; חשיבותה של מערכת החינוך הבלתי פורמלית (תנועות הנוער ועוד) (עמ' 52). ואולם בתיאוריהם חסרים נתונים סטטיסטיים הדרושים כדי לענות על שאלות בעלות משקל, כגון מה היה אחוז הילדים היהודים שביקר במוסדות חינוך? מה היה אחוז הנשירה של התלמידים? אלה גילים נשרו? מה היה אחוז הילדים שביקרו בגני הילדים? בתיכוניים? מה היה אחוז המורים הבלתי מוסמכים במערכת? ועוד ועוד.

דיונם של המחברים בהסדרות המורים מאיר היבט חשוב של מערכת החינוך בתקופה הנדונה. בשנות המנדט הפכה הסדרות המורים 'מאמצעי מרכזי במהפכה התרבותית לשרות תועלתני בשליחות המהפכה' (עמ' 148), והייתה בהדרגה לאיגוד מקצועי. אין ספק ששינוי זה העיד על השינוי שחל גם בתפקיד המורה ובמעמדו. ואמנם רשף ודרור הרגישו בדיונם ההיסטורי את המסגרות החינוכיות והתעמקו פחות בתכנים וברוח החינוכית.

במאמרו של רייכמן על העקרונות הגאוגרפיים של מפת ההתיישבות ישנן כמה וכמה הבחנות חשובות. אליבא דרייכמן הן ההתיישבות בעמק יזרעאל והן ההתיישבות בתל-אביב הונעו על ידי זרם העולים ועל ידי מניעים אידאולוגיים. הוא אף ציין כי השינוי שחל בתל-אביב מיד לאחר הכיבוש הבריטי – מפרוור גנים של יפו למרכז עירוני – קדם במידת מה לנהירת ההמונים אליה. הבחנתו מעניינת במיוחד לנוכח עיון בתכניתו המקורית של עקיבא אריה ויס, שכבר בשנת 1906 צפה שהעיר העברית הראשונה תהיה 'ניו-יורק הארץ-ישראלית'. ראויות לתשומת לב גם מסקנותיו של רייכמן בכל הנוגע לדרך התפתחותה העירונית

נר ייחד סעיף במאמרו לשאלת האישה בהתיישבות העובדת, בסך הכול תשעה עמודים (529-537). כמי שחוקרת את תולדות הנשים ביישוב אינני יכולה שלא להעיר כי זה הסעיף היחיד שהוקדש לשאלת נשים ומגדר בספר כבד המשקל שלפנינו. למרות פעילות הנשים הנמרצת בשנות המנדט ברוב תחומי החיים, בכל המגזרים ובמיוחד בנושאים חברתיים רבים שמוגדרים עד היום 'נשיים', כגון עבודה סוציאלית ורווחה, סיעוד, מאן דכר שמן. קו זה של התעלמות מעשיית נשים בהיסטוריה היישובית ננקט גם בכרכים הקודמים. לדוגמה מפלגת הנשים 'התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל', שנלחמה למען זכות הבחירה לנשים, כלל לא הוזכרה בדיון בייסוד המוסדות הנבחרים הלאומיים בכרך השני של תולדות המנדט.

כאמור הספר שלפנינו מלא וגדוש מידע רב. מאמריו מלווים טבלאות רבות ומאירות עיניים, מפות שהוכנו במיוחד לצורך המאמרים השונים, ושנועדו להבהיר את האמור בהם, וכן נספחים חשובים, שכוללים ציונים ביוגרפיים ורשימה ביבליוגרפית מפורטת.

אני מצטרפת להערכתו של העורך ליסק בסיום דברי הקדמתו לספר: 'מטבע הדברים לא כל הנאמר הוא בבחינת המילה האחרונה בנידון. יש לשער ולקוות שיקומו חוקרים חדשים שיוסיפו, ישנו, ישלימו וגם יפריכו חלק מן הנאמר. עדיין המלאכה מרובה' (עמ' 6). ואכן למרות השגותי אין להפחית מחשיבותו של מפעל היסטוריוגרפי חשוב זה. קובצי 'תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מתקופת העלייה הראשונה' הם נכסי צאן וברזל עבור התלמיד והחוקר המבקשים ריכוז של מידע בסיסי ומוסמך על תולדות המדינה שבררך. המשך המפעל, פרסום יתר הכרכים העוסקים בתולדות המדינה, יהווה סיום ראוי לסדרה חשובה זו.

הציונים בשנות היישוב ומובילי ההתיישבות דאו לא פקפקו ולו פקפוק קל שארץ-ישראל מחכה להתיישבות היהודית, ושיש להגשים משאת נפש זו במהירות האפשרית.

בנות לומדות ב'בית הספר לתחרה' בתל-אביב

מאמרו של נר הוא סקירה כרונולוגית ותמטית תמציתית של תולדות ההתיישבות העובדת – שנחשבה פאר העשייה ההתיישבותית של היישוב היהודי בארץ – בשנות המנדט. עניין מיוחד מצאתי בדיונו של נר באופיים של ערכי הדמוקרטיה והשוויון בחברה הקיבוצית ובמושבים. נר פסק כי 'הנטייה לאוליגרכיה בחברה הקיבוצית ובתנועה הקיבוצית כמעט לא נתפסה כבעיה מרכזית בתנועות הקיבוציות [...] ולא נדונה כלל בספרות התקופה' (עמ' 525). עם זאת העיר כי כבר בשנות השלושים היו בחברה הקיבוצית רינונים על פגיעות בשוויון בין החברים, והדבר התחדר במיוחד לאחר מלחמת העולם השנייה. לעומת זאת במושבים – שמלכתחילה לא הצהירו על שוויון כיעד – גם אם היו פערים בין ההכנסות של החברים השונים, האתוסים של צניעות והסתפקות במועט הבטיחו את תחושת השוויון בין החברים.